

Розділ 3. ДЕМОГРАФІЯ, ЕКОНОМІКА ПРАЦІ ТА СОЦІАЛЬНА ЕКОНОМІКА

Зяць Т.А., Головка Л.В.

ВПЛИВ СТРУКТУРНО-ДИНАМІЧНИХ ЗРУШЕНЬ У ТЕРИТОРІАЛЬНІЙ ОРГАНІЗАЦІЇ ПРОДУКТИВНИХ СИЛ НА СИСТЕМУ РОЗСЕЛЕННЯ

У сучасній територіальній організації продуктивних сил відбуваються істотні зміни, обумовлені поряд з іншими причинами і вагомими зрушеннями у системі розселення, що вимагає пошуку напрямів і шляхів вирішення проблем розвитку населених пунктів, вивчення їх потенціалу, резервів подальшого збалансованого розвитку території. Зміни у соціально-економічному розвитку країни та її регіонів вимагають детального аналізу трансформаційних змін у поселенській мережі, виявлення найбільш життєздатних та стійких структур в регіональних та локальних системах розселення. Виходячи з цього, у статті досліджено сформовані взаємозв'язки між територіальною організацією продуктивних сил та системою розселення, виявлено позитивні та негативні зрушення, запропоновано конкретні напрями вирішення існуючих соціально-економічних проблем.

***Ключові слова:** система розселення, продуктивні сили, територіальні господарські комплекси, регіони.*

I. Вступ. Взаємодія у просторі і часі різноманітних компонентів територіальної організації продуктивних сил та системи розселення здійснюється на основі соціально-економічних та адміністративно-управлінських механізмів, що в кінцевому підсумку забезпечує комплексність та системність розвитку територіальних соціально-економічних систем. Встановлення оптимального режиму взаємодії між названими компонентами є одним із дієвих чинників регіонального розвитку, оскільки розміщення господарських об'єктів, формування просторової виробничої та соціально-економічної системи відбувається на основі врахування внутрішньої природи самих взаємозв'язків.

Сучасна територіальна організація продуктивних сил значною мірою формується залежно від змін у системі розселення, як найбільш динамічного її елемента, а також вирішення проблем розвитку населених пунктів, визначення їх виробничого та людського потенціалу, пошуку резервів збалансованого розвитку території. Надзвичайно актуальними ці аспекти є для неурбанізованих територій, які протягом тривалого часу не мали відчутного стимулу для розвитку, втрачали робочу силу, а відтак і перспективи розширення сфери виробництва, інфраструктурної мережі. Зміни у соціально-економічному розвитку країни вимагають детального ретроспективного аналізу трансформаційних змін у поселенській мережі, виявлення найбільш життєздатних та стійких структур у регіональних та локальних системах розселення, здатних позитивно вплинути на всі сфери життєдіяльності населення.

Дослідженню проблем формування і розвитку територіальної організації продуктивних сил та системи розселення, визначенню напрямів їх синхронних та асинхронних зрушень, перспектив розвитку присвячені наукові праці С.І. Дорогунцова, Б.М. Данилишина, Л.Г. Чернюк, М.І. Фащевського, А.І. Доценка, О.Т. Великохатька, В.Т. Зіничка та багатьох інших.

II. Постановка завдання. Проте в нових соціально-економічних умовах радикальних трансформаційних перетворень раніше встановлені взаємозв'язки та взаємозалежності набувають інших соціально-економічних ознак і характеристик. Тому основна мета статті і полягає в тому, щоб виявити і оцінити напрями здійснюваних перетворень у цій сфері, виходячи з вимог соціалізації розвитку продуктивних сил, їх раціональної територіальної організації в контексті завдань активно-

го розвитку сучасної системи розселення, а також оцінити їх відповідність вимогам сталого економічного зростання..

III. Результати. Головною умовою формування тісного взаємозв'язку територіальної організації продуктивних сил і системи розселення виступала зумовленість останньої розміщенням виробництва, яка посилювалася чи, навпаки, зменшувалася залежно від етапу соціально-економічних перетворень, їх глибини та напрямів. У нових соціально-економічних умовах основними напрямками взаємовпливу територіальної організації продуктивних сил та системи розселення є: формування людності поселень та типу розселення переважно на основі виконуваних ними соціально-економічних функцій; концентрація господарюючих суб'єктів та розвиток соціальної сфери залежно від величини населених пунктів, їх соціального та адміністративного потенціалу; визначення економічно доцільних напрямів спеціалізації та розвитку поселень з урахуванням необхідності розгалуження соціальної та ринкової інфраструктури. За останні роки посилюється безпосередній зв'язок між територіальною організацією продуктивних сил та розвитком локальних систем розселення на основі інтенсифікації наукових і культурних зв'язків, розміщення в регіональному центрі проектних установ, конструкторських бюро, органів господарського управління.

Традиційно економічною базою розвитку систем розселення виступали виробничі комплекси економічних районів, адміністративних областей, промислових центрів і вузлів; насамперед, це промислові комплекси великих міст, що сформувалися в основному на базі розвитку галузей важкої промисловості. У найбільших промислових регіонах України – Донецькому і Придніпровському з системою взаємозв'язаних промислових вузлів і центрів виникли великі міські агломерації як результат зрощення локальних систем поселень. Важливим завданням залишається активізація розвитку малих поселень, де мешкає значна чисельність населення країни, на основі ефективного використання наявних місцевих ресурсів та працересурсного потенціалу. В соціально-економічному плані малі міста мають розвиватися випереджаючими темпами завдяки реалізації державних програм підтримки їх розвитку, модернізації

діючих промислових і розміщенню нових об'єктів з урахуванням вже сформованої їх господарської спеціалізації.

Серед основних параметрів, які дають змогу відстежити результат структурно-динамічних зрушень у територіальній організації продуктивних сил та системі розселення, є соціально-демографічний. Вагомою передумовою зміни розселенської структури виступає природний та механічний рух населення, який має від'ємні значення і обумовлює сьогодні знелюднення значної частки сільських поселень, насамперед, депресивних територій. Процес депопуляції і зниження частки працездатних осіб віком до 40 років набув всеохоплюючого характеру, він властивий усім регіонам країни. Незважаючи на те, що саме природний рух населення за своїми кількісними та якісними показниками значною мірою визначає особливості і сучасні тенденції розвитку системи розселення, не можна ігнорувати вплив міграційних процесів, їх напрями і структуру.

Неоднакові темпи депопуляції населення та відповідних змін у системі розселення спричиняють поляризацію демографічного і розселенського потенціалу, зростання ролі окремих поселень і зниження інших. При цьому динаміка соціально-економічного розвитку поселень визначається не тільки їх функціональною структурою, рівнем розвитку промислового і сільськогосподарського виробництва, інтенсивністю транспортних зв'язків, але й впливом таких нових форм територіальної організації продуктивних сил, як вільні економічні зони, регіональні кластери, технопарки і технополіси, нові форми транснаціонального співробітництва. Саме ці територіальні утворення і форми міжрегіональних взаємодій чинять найбільш істотний вплив на сучасну систему розселення, оскільки активізують територіальний рух працездатного населення та його найбільш активної частки - робочої сили, стимулюють її економічну активність, залучення до продуктивної трудової діяльності у сфері малого та середнього підприємництва.

За 1995 – 2003 рр. відбулося істотне зменшення загальної чисельності постійного населення України - з 51,5 млн. осіб до 47,8 млн. осіб, або на 7,2 %; при цьому зберігалась істотна нерівномірність розподілу ресурсів праці - найвища питома вага припадала на

Донецьку, Дніпропетровську, Харківську області, м. Київ (6,3 -10 %). Динамічні зміни чисельності та складу населення, своєрідність його природного руху позначились на коефіцієнтах територіального зосередження населення, які мають значну територіальну диференціацію – найвищі його значення спостерігаються у Донецькому і Придніпровському регіоні, найнижчі – у Подільському і Поліському. За 1995 – 2003 рр. територіальне зосередження населення зазнало певних змін - у Центральному і Поліському регіонах воно зросло на 0,1 процентних пункти, а у Карпатському районі і м. Києві - відповідно на 0,3 процентних пункти; при цьому у Придніпровському і Донецькому регіонах відповідні коефіцієнти зменшились на 0,3 та 0,5 процентних пункти. В решті регіонів України територіальні зрушення в загальній чисельності населення, його структурі є неістотними (табл. 1).

Важливим індикатором змін у системі розселення є показник щільності населення, який відображає ступінь заселеності території України; у 2003 р. порівняно з 1995 р. цей показник істотно знизився внаслідок посилення депопуляційних процесів. Причому найбільш суттєве зменшення щільності населення відбулося у Луганській, Донецькій і Дніпропетровській областях (на 11 – 18 осіб). Не зазнав значних змін цей показник лише у Волинській та Рівненській областях (скорочення на 1,2 особи), на території інших регіонів щільність населення зменшилась на 2 – 7 особи, а в цілому по Україні - на 6,1 особи.

В умовах посилення глобалізаційних процесів зростає вплив міграцій на тенденції і напрями розвитку системи розселення - при тому, що за останні роки загальна міграційна рухливість населення скорочувалася, зниження її інтенсивності в межах одних адміністративно-територіальних утворень супроводжувалося вагомим зростанням в інших. Міграція населення органічно пов'язана з розвитком продуктивних сил і за умов її ефективного регулювання сприяє оптимізації ресурсів праці, кращому господарському освоєнню, вирішенню завдань розвитку матеріальної, енергетичної і сировинної бази господарства.

У зв'язку з посиленням інтеграційних процесів, у тому числі глобального масштабу, та трансформацією територіальної структури

господарства домінуючу роль починають відігравати великі міські поселення з їх розвинутими соціальними, науковими, культурними функціями. Від розвиненості мережі таких центрів на території кожної адміністративної області, а також рівня їх функціонального розвитку значною мірою залежить ефективність сучасних соціально-економічних територіальних систем. На етапі здійснення кардинальних змін у спеціалізації, галузевій та територіальній структурах народного господарства України з метою досягнення збалансованості національної економіки повинні паралельно вирішуватись проблеми оптимізації сучасної системи розселення. І в цьому аспекті першорядного значення набуває використання програмно-цільових методів управління соціально-економічним розвитком регіонів, що дає змогу оптимально поєднати принципи саморегуляції і цілеспрямованого впливу як на основні компоненти територіальної організації продуктивних сил, так і сформованої системи розселення. Важливо досягти комплексного вирішення нагальних соціально-економічних трансформаційних проблем шляхом активізації інвестиційних процесів, залучення вітчизняного та іноземного капіталу у пріоритетні сфери господарювання та перспективні напрями розвитку поселень, враховуючи світовий досвід та власні ресурсні можливості. Подальший розвиток системи розселення України повинен здійснюватись, виходячи з необхідності досягнення стратегічно важливої мети, - формування якісно нової, стійкої і водночас динамічної структури, оптимально інтегрованої в територіальну організацію продуктивних сил. Основою для цього повинно бути: адаптація вітчизняної економіки до сучасних світових глобалізаційних процесів та формування відповідних захисних механізмів; прискорення трансформаційних процесів у господарській та соціальній сферах; мобілізації внутрішніх резервів економічного зростання.

IV. Висновки. Сучасні структурно-динамічні зрушення в територіальній організації продуктивних сил чинять вагомий, але суперечливий вплив на систему розселення, зумовлюючи як позитивні, так і негативні зміни в її основних кількісних та якісних характеристиках. У цьому плані пріоритетного значення набувають чинники інноваційно-інвести-

Динаміка змін у чисельності населення України та його територіальному зосередженні у 1995–2003 роках

Регіони	Показники					
	Загальна чисельність населення, тис. осіб.		Територіальне зосередження, %		Зміна значень, відсоткових пунктів	Зміна чисельності населення, 2003 до 1995 р., %
	1995	2003	1995	2003		
Україна	51473,7	47787,3	100,0	100,0		92,8
Донецький р-н	8067,6	7260,3	15,7	15,2	-0,5	90,0
Донецька	5246,3	4758,9	10,2	10,0	-0,2	90,7
Луганська	2821,3	2501,4	5,5	5,2	-0,3	88
Карпатський р-н	6436,1	6155,3	12,5	12,8	+0,3	95,6
Закарпатська	1281,4	1250,2	2,5	2,6	+0,1	97,6
Івано-Франківська	1456,5	1400,0	2,8	2,9	+0,1	96,1
Львівська	2750,0	2590,4	5,4	5,4	0,0	94,2
Чернівецька	948,2	914,7	1,8	1,9	+0,1	96,5
Південний р-н	7402,7	6852,1	14,4	14,3	-0,1	92,6
АР Крим	2192,6	2008,7	4,3	4,2	-0,1	91,6
Миколаївська	1349,8	1249,7	2,6	2,6	0,0	92,6
Одеська	2588,1	2434,8	5,0	5,1	+0,1	94,1
Херсонська	1272,2	1158,9	2,5	2,4	-0,1	91,1
Подільський р-н	4562,1	4286,5	8,8	8,9	-0,1	93,9
Вінницька	1877,9	1745,5	3,6	3,6	0,0	92,9
Тернопільська	1172,8	1130,3	2,3	2,4	+0,1	96,4
Хмельницька	1511,4	1410,7	2,9	2,9	0,0	93,3
Поліський р-н	5114,1	4807,4	9,9	10,0	+0,1	94,0
Волинська	1075,5	1051,2	2,1	2,2	+0,1	97,7
Житомирська	1485,3	1373,7	2,9	2,9	0,0	92,5
Рівненська	1189,1	1166,5	2,3	2,4	+0,1	98,1
Чернігівська	1364,2	1216,0	2,6	2,5	-0,1	89,1
Придніпровський	7189,3	6541,9	14,0	13,7	-0,3	91,0
Дніпропетровська	3877,4	3526,5	7,5	7,4	-0,1	91,0
Запорізька	2087,0	1907,0	4,1	4,0	-0,1	91,4
Кіровоградська	1224,9	1108,4	2,4	2,3	-0,1	90,5
Східний р-н	6257,4	5746,9	12,1	12,0	-0,1	91,8
Полтавська	1748,5	1600,5	3,4	3,3	-0,1	91,5
Сумська	1405,9	1276,9	2,7	2,7	0,0	90,8
Харківська	3103,0	2869,5	6,0	6,0	0,0	92,5
Центральний р-н	3419,5	3183,4	6,6	6,7	+0,1	93,1
Київська	1906,0	1801,5	3,7	3,8	+0,1	94,5
Черкаська	1513,5	1381,9	2,9	2,9	0,0	91,3
м. Київ	2613,3	2577,3	5,1	5,4	+0,3	98,6
м. Севастополь	411,6	376,2	0,8	0,8	0,0	91,4

ційного характеру, розвиток таких нових форм територіальної організації продуктивних сил, як регіональні кластери, вільні економічні зони, транснаціональне співробітництво. Найбільш динамічно змінним елементом сучасної системи розселення залишається соціально-демографічний, повне врахування якого в соціально-економічній політиці держави дає змогу надати стабільного розвитку системі поселень, зміцнити її виробничий, соціальний і трудовий потенціал.

1. Прогноз розвитку і розміщення продуктивних сил України до 2015 року / С.І. Дорогунцов, Б.М. Данилишин, Л.Г. Чернюк та ін. – К.: РВПС України НАН України, 2004. – 370 с.

2. С.І. Іщук. Розміщення продуктивних сил (теорія, методи, практика). Вид. 4-е, доп. – К.: Європ. ун-т, 2002. – 216 с.

3. Дорогунцов С.І., Чернюк Л.Г., Борщевський П.П., Данилишин Б.М., Фащевський М.І. Соціально-економічні системи продуктивних сил регіонів України. – К.: Нічлава, 2002. – 690 с.

4. Заяць Т.А. Актуальні проблеми комплексного соціально-економічного розвитку територій України // Суспільно-географічні проблеми розвитку продуктивних сил України. Матеріали III Всеукраїнської науково-практичної конференції (20-21 квітня 2003 р.) – К.: ВГЛ Обрії, 2004. – С.78-79.

5. Методологічні підходи до визначення проблемних територій та напрями регулювання їх подальшого розвитку / Л.М. Зайцева, С.М. Серьогін, В.В. Антонов та ін. – Д.: ДРІДУ НАДУ при Президентові України, 2003. – 144 с.

6. А.Г. Мазур "Регіональна економіка: проблеми відтворення і управління". – Вінниця, 2000. – 263 с.

Essential changes take place in modern territorial organization of the productive forces. These changes are caused not only by other reasons but by the substantial shifts in the system of setting as well. This system demands finding trends and ways of solving problems of the development of the populated areas, studying their potential, reserves of the future balanced development of

the territory. The changes in the economic development of the country and its regions demand a detailed analysis of the transformational changes in the setting network, finding out the most vital and steady structures in the regional and local system of the settling. That is why, the formed correlations between the territorial organization of the productive forces and the system of settling are studied in the article. Positive and negative shifts are found out; concrete ways of solving the existing social economic problems are proposed in the article.

Купчак В. Р.

МІГРАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ НАСЕЛЕННЯ КАРПАТСЬКОГО РЕГІОНУ: ДЕМОГРАФІЧНИЙ ТА ЕКОНОМІЧНИЙ АСПЕКТИ (на прикладі Івано-Франківської області)

Стаття присвячена вивченню впливу міграційних процесів, що спостерігаються в Карпатському регіоні в останні роки, на демографічну та економічну ситуацію. З'ясовано основні причини міграцій, проаналізовано їх динаміку, структуру та спрямованість, позитивні та негативні сторони.

Ключові слова: міграція, зовнішні міграції, інтенсивність міграцій, зайнятість, демографічна ситуація.

I. Вступ. Карпатський регіон (Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська і Чернівецька області) займають площу в 56.6 тис. км², де проживає 6.5 млн. осіб (або 12 % населення країни). Значну частину території цього краю займають Українські Карпати – унікальна гірська екосистема. Внаслідок певних об'єктивних і суб'єктивних причин намітились (а в останні роки поглибилися) тенденції до соціально – економічного занепаду краю: розбалансовані господарські зв'язки, прогресує безробіття, загострюються диспропорції в життєвому рівні населення в гірських та рівнинних територіях, наближається до критичної демографічна ситуація, деградує унікальна природа Карпат, запущені історико – культурні цінності регіону.

Ці та багато інших негативних явищ і тенденцій (не кажучи вже про чисто виробничі проблеми) є, безумовно, наслідком непродуманої, а інколи – і авантюрної економічної політики радянської влади в попередні роки.

Правда, немало помилок допущено і в пост-радянський період, особливо – в здійсненні ринкових реформ на рівні макроекономічного регулювання. Слід також зазначити, що сьогоднішній соціально-економічний стан карпатських областей значною мірою є наслідком нечіткої державної регіональної політики в Україні.

Рівень економічного розвитку Карпатського регіону оцінюється в цілому як середній. Маючи найнижчий в Україні рівень землезабезпеченості в розрахунку на душу населення (всього 6,4% площі сільськогосподарських угідь і 5,3% орних земель) Карпатський регіон виробляє близько 10 % валової продукції тваринництва і рослинництва. В розрахунку на 100 га сільськогосподарських угідь тут виробляється в 1,6 рази більше продукції сільського господарства, ніж в середньому по країні. Але показник її виробництва з розрахунку на душу населення відстає від середнього по країні на 20 %.

Слід окремо відзначити особливе місце Карпатського регіону в геополітичному контексті соціально-економічного і зовнішньополітичного розвитку України. Його географічне сусідство з тими країнами, які вже на сьогоднішній день є членами ЄС, завжди буде виступати сприятливим чинником для входження України до різноманітних економічних і політичних структур.

II. Постановка завдання. Не зважаючи на територіальну близькість України до країн Європи, на сьогоднішній день економічні,